

המדרש בין חז"ל לאבות הכנסייה

פרופ' מנחם הירשמן

מחניים, רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית,
סיוון תשנ"ד (עמ' 26-33)

מאבק איתנים התנהל בין הנוצרים והיהודים על הפירוש האמיתי והנכון למקרא בתקופת חז"ל, ואף לאחריה בימי הביניים. חלק ממאבק זה תיארתי בספרי **המקרא ומדרשו: בין חז"ל לאבות כנסיה**. כאן ברצוני להרחיב את היריעה ולהראות איך מדרשי חז"ל ופירושי הכנסייה משקפים את ערנותן של שתי הדתות כאחת לאויביהן המשותפות, הפאגאנים מחד גיסא והגנוסטים מאידך גיסא.

לצופה מן הצד, המחלוקת בין היהודים והנוצרים במאות הראשונות לספירה אכן נראתה מגוחכת למדי. היהודים עוד לא התאוששו לגמרי מן התבוסות הקשות של המלחמות של שנת שבעים ושנת 132, ונאלצו להתמודד עם ההשפלה הצורבת של מקדש פאגאני שהוקם על אתר בית מקדשם בירושלים. הנוצרים נתפסו על ידי הרומאים כהתארגנות חתרנית שאינה אלא אויבה של האנושות. לא פעם נרדפו הנוצרים והוצאו להורג אך ורק בגלל שהודו בכך שהם נוצרים. בוודאי שטענתם של היהודים והנוצרים כאחד שהם הם בחירי האל העליתה גיחוך על פני השומע הפאגאני,¹ ישראלה בעליונות האימפריה הוכחה ניצחת לכך שיוכחם של היהודים והנוצרים אינה אלא פארסה, הצגה נלעגת של מפסידנים שהוזים ומשלים את עצמם.

וכך תיאר קלסוס, פילוסוף פאגאני של סוף המאה השניה את המחלוקת בין היהודים והנוצרים:

יכול אדם להשוות את שבט היהודים והנוצרים לחבורה של עטלפים, או לנמלים המגיחות מקינן, או לצפרדעים הנועדות יחדיו סביב ביצתן, או לתולעים הנאספות בפינתן המרופשת ונחלקות אלה עם אלה בשאלה אילו מהן הירבו לחטוא והריהן אומרות: האל גילה לנו ובישר הכל מראש, ואף נטש את הקוסמוס כולו ואת חוג השמים, זנח ארץ רבה, והריהו מתעסק בנו בלבד, ורק לנו משגר הוא שליחים, ואינו חדל מלשלוח ומשתדל שנהא עמו לעולם... האל הראשון הוא ואנחנו שנוצרו בידו ודומים לו בכל, והכל שת לנו, אדמה מים אויר וכוכבים; והכול קיים למעננו ונקבע כדי לשמשנו... כל הדיבורים הללו היו נסבלים יותר [אילו] יצאו מפיהם של תולעים וצפרדעים, מאשר מפי היהודים והנוצרים הנחלקים אלו עם אלו (תורת האמת של קלסוס פ"ד, בתרגומו של דוד רוקח עמ' 70-71).²

דברים בלתי מחמיאים אלה מוצאים להם הד נאמן בדבריו של הגדול שבאויביה של הנצרות

-יוליאנוס הקיסר שייחד חיבור שלם נגד הנוצרים בשם נגד הגליליים. וכך כותב יוליאנוס המכונה על ידי הנוצרים ה"כופר" - בשנת 362³ :

זכאים אנו לשאול את פאולוס, אם האל לא רק אלוהי היהודים אלא גם אלהי הגויים, על שום מה (כה) הירבה לשלוח ליהודים את חסד הנבואה, ואת משה, ואת המשיחה, ואת הנביאים, ואת התורה, ואת המיתוסים הפאראדוקסליים ומעוררי הפליאה? ... ואילו לנו - לא נביא, לא משיחה, ולא כרוז להודיענו על חסד אהבתו המזומן לנו. יתירה מזו; הוא אף התעלם מאתנו במשך רבבות שנים, או אם רוצים אתם, אלפי שנים, והניח לכל השוכנים ממזרח שמש עד מבואו ומקטבי צפון לפאתי דרום לעבוד לאילים כפי שאתם מכנים אותם, מתוך בורות רבה, מחוץ לעם קטן אחד שנתיישב בחלק של פליישטיני לפני פחות מאלפיים שנה... (יוליאנוס, נגד הגליליים 106, c. 211-212).

פולמוסים אלה של הפאגאנים נגד הנוצרים והיהודים שרדו לנו אך ורק בגלל שגדולי הכנסייה ראו צורך להשיב לטענותיהם בחיבורים מיוחדים. וידיעותינו על הטענות של יוליאנוס וקלסוס שאובים מכלי שני, אותם החיבורים הנוצרים המנסים להפריך את טענותיהם של הפאגאנים .

רצוני להבליט שמאבקם של היהודים והנוצרים על הבכורה, על הזכות להיקרא ישראל, על הבעלות של כתבי הקודש ופירושם האמיתי לא התנהל במנותק מן הלחצים שהופעלו על שתי הדתות מבחוץ. הפאגאנים תקפו את היומרנות של שתי הדתות, שהציגו את עצמן כבעלי ההתגלות האמיתית והבלעדית. נקעה נפשם של הוגי הפאגאנים מן החוצפה בטענת העליונות של היהודים והנוצרים, וקירבתם המיוחדת לאל בו בזמן שמצבם האמיתי לפחות מבחינה פוליטית, היה בשפל המדרגה .

לא מכבר העיר ג' סטרומזה ששלהי המאה השנייה, הזמן בו הופיע חיבורו של קלסוס, היא היא התקופה בה הולך ומתגבש הקנון של הברית החדשה מחד גיסא, והתורה שבעל פה של חכמי היהודים מאידך גיסא⁴. שתי הדתות, לפי תיזה זו, מנסות לעצב את תורתם בגיבוש ברור וחתום. ואם נמשיך את קו המחשבה הזה, נאמר שההכרח להגדיר את משנתם מפני המתחרה מחד, ומפני האיום הפאגאני מבחוץ סיפק דחף מיוחד לייצור קבצים בכתב ובעל פה של תורתם הקדושה. יש להוסיף לשיקולים אלה גורם נוסף שהשפיע על התפתחותם של הדתות בתקופה הנידונה .

הזרם שאיים על שתי הדתות כאחת היה הגנוסיס (ידיעה ביוונית). הגנוסטיקנים טענו שהאל המתואר בתנ"ך הינו אל רע - אל קנא נוקם ונוטר. הוא הוא האל שברא את העולם, הדמיאורגוס, ובחר בישראל אבל אין הוא האל האמיתי והטוב. האל הטוב מסתתר הוא ורק בעלי הידיעה, הגנוסיס, יתקרבו לאל זה, האל הטוב ואדון הכל באמת. ידיעותינו על זרם זה נבעו עד לפני חמישים שנה מכתבי אבות הכנסייה שניסו

להילחם נגדם. ואולם סמוך ולפני תגלית מגילות ים המלח, נתגלתה במצרים תגלית דומה של כתבי הגנוסיס על פפירוסים מלפני קרוב לאלף וחמש מאות שנה. תגלית זו בנאג המאדי העשירה את ידיעותינו בדרכי הפרשנות של הגנוסטיקנים והנני בא לתת דוגמא אחת של פירוש גנוסטי לסיפור גן עדן. וכך מצאנו בחיבור גנוסטי בשם ההיפוסטסיס של הארכונים (כלומר טיבם או מקורם של המושלים⁵) שנתחבר לפי המשוער במאה השלישית:

מנהיגם (של הארכונים) הוא עוור - (בגלל) כוחו ובערותו והיוהרה שלו הוא אמר (בכוחו) "אני ה' ומבלעדי אין אלהים". כשאמר זאת הוא חטא נגד הכול. וכשהדבר עלה לבלתי נשחת (incorruptible/imperishable) יצא קול מן הבלתי נשחת ואמר - "אתה טועה סמאל" - כלומר האל העוור.⁶

התיאור שם ממשיך ומספר שסמאל יורד לתוהו ובהו ולתהום, האמא שלו, ואילו הבלתי נשחת הביט למטה והדמות של הבלתי נשחת השתקפה במים וכוחות החושך התאהבו בדמות, ומחליטים לאחר הראייה - "בואו נעשה אדם". אבל לא היה בכוחם של הארכונים, המושלים בכוחות החושך, להניע את יצורם, להקים אותו, עד שאדון הכל ברוב רחמיו, לפי נוסח אחד, ריחם על היצור והפיח בו רוח חיים. לאחר מכן המושלים הכניסו את האדם לגן עדן וכידוע ציוו עליו, לבלתי אכול מעץ ההכרה של טוב ורע (אם כי האבא אדון הכל רצה שיהיה להם הכרת טוב ורע). אחרי החטא בא הארכון הראשי ושאל את האדם "אדם איכה", בגלל שהוא לא הבין מה קרה. נעצור פה, ונסכים את עיקרי השיטה הגנוסטית בפירוש סיפור הבריאה וגן עדן, אם כי השמטנו הרבה מאוד מן הפרטים הססגוניים של התיאור.

הפרטים הזרים והמופלאים מקהים במקצת, בקריאה הראשונה, את עוצמת הפירוש הגנוסטי לסיפור גן עדן ומידת הסכנה הטמונה בו. הנחש, לשיטת הגנוסיס, דובר אמת הוא, והאל הבורא מקנא בברואיו ואיננו מעוניין שהם יגיעו לידיעה כוללת, מה גם שידיעת האל עצמו מוגבלת. הוכחה ניצחת למוגבלות זו היא עצם השאלה של "איכה". גירושו של אדם מגן עדן מחשש ש"הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם" (בראשית ג, כב), אין זה אלא אל רע שעינו צרה בברואיו. ואילו האל הטוב, אדון כל, מסתתר והגישה אליו נקנית כשמתעלים בעזרת החכמה והידיעה.

אף חכמינו חשו בבעייתיות של המילה "איכה" ודרשו אותה מן השורש "איך". פונה הקב"ה לאדם, לפי דרשה זו, ושואלו - "איך הוה לך, אתמול לדעתי ועכשיו לדעת נחש...". (בראשית רבה יט, ט.⁷) (בהמשך המדרש המילה נדרשת כאיכה, שבמגילת איכה, ודרשה נפלאה מקבילה את שרשרת האירועים שפקדו את אדם הראשון ואת עם ישראל,

אדם הראשון, הכנסתיו לגן עדן וצויתיו ועבר על צויו ודנתי אותו בשילוחים ובגירושין ורוננתי אליו איכה...אף בניו הכנסתים לארץ ישראל וצויתים ועברו על צויו ודנתיים בשילוחים וגירושין וקוננתי עליהם איכה (בראשית רבה שם, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 178-179).

לפי דרכי אעיר, שדרשה זו המשתעשעת בניקוד המילה איכה, חושפת תשתית תיאולוגית חשובה ביותר בהבנת המקרא. לפי כיוון פרשני זה, מעשה אדם הראשון, סימן הוא לבניו, עם ישראל. סיפור גן עדן הוא אב-טיפוס שמטרים את סיפור עם ישראל בארצו, וגירושו ממנו.

אף אב הכנסייה של סוף המאה הרביעית, כריסוסטומוס, הידוע באיבתו ליהודים, עושה מאמצים אדירים להציג את סיפור גן עדן כאות ומופת דווקא לאהבת האל לאדם (פילואנתרופיה), בכך שהאל נכנס עמו בדברים, "אדם איכה" (הוא גורס כגירסת תרגום השבעים המוסיף את הפנייה "אדם"), ומיד מנסה לרפא את המחלה הפושה לפני שתתפשט. אגב, יש להעיר שכריסוסטומוס משתמש באותה דרשה שמצינו אצל חז"ל - איך הוה לך, שקרוב בעיני שהגיעה אליו בצינור כלשהו מן הדרשנות היהודית.⁸

ובכן הן מדרשי חז"ל הן פירושי הנוצרים נאבקו מול האויב הפאגאני מבחוץ, שכפר בלגיטימיות הפירושים שלהם, וראה בהם מיתוסים ובדותות גרידא. מאידך גיסא ארבה לשתי הדתות גם יחד מערכת מיתולוגית מטופחת של הגנוסיס שפירש את כתבי התנ"ך ואף כמה מכתבי הכנסייה כמדברים על דמיאורגוס מרושע שהיה אלהי ישראל.

הוא אומר שכשניגש חכם יהודי או נוצרי לדרוש את התורה במאות הראשונות לספירה, עליו היה להתמודד עם שלושה גורמים חיצוניים שקראו תגר הן על דרך פרשנותו, הן על מסקנות פירושו ודרכו התיאולוגית. שמא תאמר, מה שתיארתי עד עתה אמנם מתאר בנאמנות את המציאות הספרותית ששרדה לנו מן התקופה הזאת. אבל, האם אכן הדרשנים עצמם היו מודעים לשלושת האויבים האלה - שמא, פשוט התעלמו מן אויביהם האידיאולוגיים, והכתבים של חז"ל ושל הכנסייה שהגיעו אלינו נועדו לקהילות שלהם? שמא בודדו לגמרי את קיומם של אסכולות חולקות מחוץ לדתם, ופרשו את הכתוב ללא התחשבות כלל בדעותיהם של אחרים? אנסח את האפשרות הזאת במלים אחרות - האם ספרות חז"ל וספרות הכנסייה מצביעות על תהליך של הסתגרות ואטימות מפני האויב מבחוץ?

לפני שאשיב על השאלה רצוני להסתייג ולומר שאיני דן כעת אלא בספרות שהותירו לנו שתי הדתות. האם הספרות הזאת מפגינה ומעידה על מודעות ליריבים פרשניים שמחוץ ליהדות או לנצרות, ומתחשבת בדעותיהם? התשובה שלי היא, שאמנם כן - קיימת מודעות רבה לזרמים פרשניים והשגותיהם של היריבים. אתן כמה דוגמאות. אין מעמד או אירוע חשוב יותר למחשבתם של חז"ל ממעמד הר סיני. התורה מתארת אירוע בו התגלה הקב"ה לעיני עם ישראל כולו ומסר להם את תורתו. אין בתורה הסבר מפורש - למה דווקא לעם זה מכל יושבי תבל ניתנה תורת הקב"ה בהתגלות מיוחדת? חז"ל התחבטו בבעיה זאת והשיבו מגוון של תשובות, שלא ניתן במסגרת זו למצוות אותם. אתן רק שתיים הנוגעות לענייננו - והוא מידת ההתחשבות של חז"ל ביריבים וטענותיהם.

וכך שנינו במכילתא דרבי ישמעאל, חיבור ארצישראלי הדורש את ספר שמות, שנערך באמצע המאה השלישית :

ומפני מה לא ניתנה תורה בארץ ישראל, שלא ליתן פתחון פה לאומות העולם לומר, לפי שנתנה תורה בארצו לפיכך לא קבלנו עלינו... בשלשה דברים ניתנה תורה, במדבר באש ובמים, לומר לך, מה אלו חנם לכל באי עולם, כך דברי תורה חנם לכל באי העולם) מכדר"י מס' דבחדש ספ"ה.⁹⁾

באותו הקשר מופיעה האגדה המפורסמת שהקב"ה ניסה לתת את התורה לכל העמים והם סרבו, ורק ישראל קבלה על עצמה את עול המצות. ובלשונה של המכילתא : לפיכך נתבעו אומות העולם בתורה, כדי שלא ליתן פתחון פה להם כלפי שכינה לומר, אלו נתבענו כבר קיבלנו עלינו, הרי שנתבעו ולא קבלו עליהם) ...שם.¹⁰⁾

מכאן רואים שחז"ל לא רק התחשבו בטענותיהם של יריביהם בעולם העתיק, אלא הביאו את הדברים בשם אומרים - "אומות העולם". זו דוגמא אחת למגמה בולטת בפרשנות חז"ל למעמד סיני, שניסתה לתת מענה לשאלה של אומות העולם, שכפי שראינו נשאלה בתוקף על ידי סופריהם - למה אל בורא עולם, נותן את כל חסדיו לעם אחד ומזניח את כל האומות האחרות. לא זו בלבד שהדרשות שבמכילתא מתמודדות עם שאלה זו, אלא שהמדרש מזהה את היריב בשמו - "שלא לתת פיתחון פה לאומות העולם".

הוא הדין לגבי האיום הגנוסטי והנוצרי. יש מקומות מספר בהם יש אזכור מפורש של ישו בן פנטירא ותלמידיו,¹¹ אולם רבים ביותר הם המקומות בהם ספרות חז"ל מתמודדת עם האיום של ה"מינים". זיהויים של מינים אלה אינו מובטח בכל מקום ומקום אבל אין ספק שרבים הם המקומות בהם הכוונה לנצרות או לגנוסיס.¹² ולא צריך להרחיק לפרשה אחרת אלא באותו מקום, פרשת מתן תורה ומנהג קריאת עשרת הדברות, באים חז"ל להתמודד עם טיעוני המינים. וכך שנינו על אתר במכילתא : ר' נתן אומר, מכאן תשובה למינין, שאומרים שתי רשויות הן, שכשעמד הב"ה ואמר אנכי ה' אלהיך, מי עמד ומיחה כנגדו, אם תאמר במטמוניות היה הדבר והלא כבר נאמר לא בסתר דברתי וגו'... (שם, עמ' 220.¹³)

האומרים שתי רשויות הם הגנוסטיקנים שתיארנו לעיל. וראו כמה יפה עתה המיתוס הגנוסטי שהבאנו לעיל, שברגע שהארכון סמאל טוען לבלעדיות ואומר "אני ה' מיד יוצא קול מן השמים ומשיב כנגדו "אתה טועה סמאל". כאלו בעל החיבור הגנוסטי שמע את שאלתו של ר' נתן - "מי מיחה כנגדו", והשיב שהאל המסתתר הבלתי נשחת השיב כנגד אלהי ישראל והעמיד אותו על טעותו .

לא זו בלבד שחז"ל השיבו תשובות ליריביהם בענייני מחשבה ופרשנות המקרא, אלא חז"ל תפסו את עצמם כמתקנים תקנות הלכתיות בגלל האיום של המינים. פרופסור אורבך ז"ל הקדיש מאמר שלם ל"מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה",¹⁴

ושם הוא דן במסורת בבבלי ובירושלמי על שביטלו את קריאת עשרת הדברות מדי יום בגלל "טינת המינים שלא יהו אומרים לבדם ניתנו לו למשה בסיני". כלומר לפי אמוראי ארץ ישראל, בטלו את המנהג המקובל לקרוא עשרת הדברות עם קריאת שמע, כפי שמצוי כבר במשנה תמיד רפ"ה, בגלל המינים. לענייננו אין זה חשוב כלל אם אכן זאת הסיבה האמיתית לביטולו של מנהג זה. די לנו בכך, שתודעתם של אמוראי ארץ ישראל ובבל כאחד היא שההתמודדות עם המינים מצריכה לא רק תשובות במחשבה אלא גם תשובות במעשה.

עד עתה ניסיתי להראות שספרות חז"ל מזכירה את יריביה האידיאולוגיים בעת העתיקה ומתמודדת עם טענותיהם. עתה נעבור ונראה את אותה הרגישות אצל הנוצרים. הנוצרים היו צריכים להתגונן בפני היריבים המשותפים להם וליהדות, הגנוסיס והפאגאניות, בו בזמן שהם נלחמו נגד דעות היהודים עצמם. מרובים הם החיבורים במאות הראשונות של הכנסייה - מסוף המאה השנייה ועד למאה החמישית, שכותרתם מעידה עליהם שהם מכוונים נגד גנוסטיקנים. בסוף המאה השנייה כותב איריניוס מליאון חיבור מקיף נגד המינים, ובן דורו בצפון אפריקה טרטוליאנוס אף הוא מחבר ספר גדול בן חמישה חלקים נגד מרקיון, אחת הדמויות הבולטות בגנוסיס. והמאסף למחנות הנוצרים במלחמתם נגד הגנוסיס היה הבישוף אפיפניוס, יליד בית גוברין, בן המאה הרביעית. אפיפניוס אסף בחיבור אחד את כל הכתות של המינים, מין אותם והפריך אותם. חיבורו נקרא נרתיק הרפואות, והוא משמש מזר נגד הדעות הכוזבות של המינים. אפיפניוס מונה שמונים כתות של מינים - כמניין פילגשיו של שלמה בשיר השירים.

התופעה הספרותית שתיארתי עתה, מבחינה כבר את הנצרות מן היהדות. שתי הדתות טענו שפירושם הוא הפירוש האמיתי למקרא, והקדישו מאמץ עצום לפרשנות המקרא, ולהידרשות יצירתית למקרא. אולם, הכנסייה לא הסתפקה בהצעת פירושים בחיבורים בעלי אופי פרשני גרידא, אלא השיבה מלחמה שעה בחיבורים מיוחדים שעניינם להפריך את פירושי הגנוסטים ולהשחיר את פניהם. הכנסייה כתבה ביוונית ובלטינית ואף סיגלה לעצמה סוגות של כתיבה מן העולם היווני-רומי כדי לבסס את טענותיה ועמדותיה. סוגות אלו כללו דיאלוגים, דוגמת הדו-שיח עם טריפון היהודי; התקפות על היריב, דוגמת חיבוריהם של טרטוליאנוס ואיריניאוס שהזכרנו לעיל, ועוד סוגה והיא האפולוגיה, ההגנה על הדת, שנתארה בהמשך. נדמה שיש בהבדל הזה בין דרכה הספרותית של היהדות לזו של הנצרות, אחד ההסברים החשובים להצלחתה של הנצרות להיקלט בין הרומאים, ולבסוף להפך בסוף המאה הרביעית לדת הרשמית של האימפריה הרומית. הדרך הזאת סלולה בכתבים נוצריים רבים שפנו לציבור משכיל, ופרשו לפניו לא רק את דרכי ההבנה של המקרא אלא גם הציעו בשיטתיות ובסגנון מלוטש טיעונים נגד היריבים ובעד משנתם הם. יש אסכולות היסטוריות שרוצות לטעון, בצדק לדעתי, שאף היהדות של התקופה הזאת ניסתה והצליחה לפנות לעמים מסביב ולמשוך אליה גרים רבים.¹⁵ ובכל זאת, לא שרד לנו שום ניסיון של חז"ל לחבר חיבור מיוחד, מונוגרפיה, דוגמת החיבורים הנוצרים, התוקף את יריביהם או מבסס את דתם. כל המלחמה הזאת נעשתה במסגרת הספרותית שחז"ל קבעו לעצמם, ועיקרי אמונה וטיעונים לבשו צורה בעיקר של מדרשי הכתוב.

הסוג השלישי של כתבי נוצרים שהזכרתי הוא כתבי הגנה. האפולוגיות האלו נתנו את שמם לאבות הכנסייה של המאה השנייה, הנקראים אפולוגיסטים. הרי מן המאה השנייה ועד לתחילת המאה השלישית הכנסייה היא דת נרדפת, בלתי חוקית באימפריה הרומית. אותו יוסטינוס מרטיר, יליד שכם של המאה השנייה, הוצא להורג לפי המסורת הנוצרית, ומכאן כינויו מרטירוס, "עד" ביוונית. הוא חיבר שתי אפולוגיות וכן החיבור המפורסם - הדו-שיח עם טריפון היהודי. כשם שאפלטון מסר את כתב ההגנה של סוקרטס חמש מאות שנה לפני כן, כך גם יוסטינוס ניסה להצדיק היותו נוצרי, וכסוקרטס אף הוא לא הציל את חייו. עיקר טענתו של יוסטינוס, הן בכתב ההגנה שלו הן בדו-שיח שלו עם היהודי, היא שהתנ"ך הוא ההוכחה לצדקת הנצרות, שבקריאתו יווכח כל בר דעת, לשיטת יוסטינוס, שנביאי ישראל לא נבאו אלא לבואו של ישו. כל חיבוריו של יוסטינוס מלאים הידרשות לפסוקים, וניסיון להראות שמסורות ישראל קדמו למסורות יוון. אתן שתי דוגמאות מן האפולוגיה הראשונה שלו. בדיונו בבחירה חופשית, מביא יוסטינוס את המסורת המעניינת הבאה:

שרוח הקודש הנבואית לימדה אותנו באומרה באמצעות משה שהאל דבר כך לאדם שהוא יצר ראשון - הנה נתתי לפניך את הטוב והרע, ובחרת בטוב. (פרק 44).

והוא ממשיך באותו פרק וטוען שכשאפלטון כותב במדינה ספר עשירי שה"אשמה תלויה במי שבחר ואילו האל הוא ללא אשמה", אין זו אלא העתקה מדברי משה שהרי משה חי הרבה לפני אפלטון. אבל יש לשים לב שדבריו הראשונים של יוסטינוס, אינם ציטטה מן המקרא כל עיקר. הרי המובאה הכי קרובה להם במקרא, ואליה מציינים מהדיריו של יוסטינוס, היא דברים ל, טו-יט: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, ואת המות ואת הרע... ובחרת בחיים". אבל הטענה של יוסטינוס הייתה שכך אלוהים ציוה את "האדם שהוא יצר ראשון" - אין לנו שום עדות במקרא למצוה כזאת לאדם הראשון. מנין ליוסטינוס המצוה הזאת? קרוב בעיני להניח שלפנינו דרשה אנטי גנוסטית מובהקת. יוסטינוס טוען, שהאל ציוה את יצורו הראשון לבחור בטוב, אותו אל דרש את טובת האדם, וכוון אותו לדרך הטובה.

אחת השאלות הנוקבות שהעלו הפאגאנים נגד הנצרות והיהדות כאחת הייתה העיתוי של התגלות האל. הפאגאנים טענו שלא יתכן שאל בורא עולם השפיע את חסדיו על עם אחד בלבד, ולמה, כדברי יוליאנוס הכופר, "הוא אף התעלם מאתנו במשך רבבות שנים, או אם רוצים אתם, אלפי שנים" (נגד הגליליים 106 מהד' רוקח עמ' 212). תשובתו של יוסטינוס לא אחרה לבוא. יוסטינוס מטעים שמאחר שהמשיח היה ראשון הנבראים, והוא עצמו אינו אלא הדיבור, הלונס, כך כל אלה שחיו לפני התגלותו אבל התנהגו כפי השכל, כפי הלוגוס, נחשבים נוצרים. כבר הזכרנו לעיל את דרשתו של ר' שמעון בן יוחאי, ועכשיו כדאי לראות את המשכה של אותה הדרשה:

מדד הקב"ה בכל האומות ולא מצא אומה שהיא ראויה לקבל את התורה אלא ישראל, ומדד הקב"ה בכל הדורות ולא מצא דור הראוי לקבל את התורה אלא דור (המדבר). ויקרא רבה פי"ג, ב, מהד' מרגליות עמ' רעב-ג.

הוא אומר שגם יוסטינוס וגם בן דורו ר' שמעון בן יוחאי מתמודדים עם שאלת העיתוי של ההתגלות. תשובתו של יוסטינוס היא, שאף כי ההתגלות נתעכבה, הדורות שקדמו לה לא הפסידו, ואפשר היה ליטול חלק במהות האלוהית שהייתה ראשון הנבראים. תשובתו של ר' שמעון נחרצת יותר: אמונתו היא שבוודאי שהעיתוי שנבחר על ידי הקב"ה הוא העיתוי היחיד האפשרי שנעשה בחכמה ובתבונה, וזה העיתוי היחיד שהתאים. כלומר אין להרהר אחר מידותיו והחלטותיו של הבורא. התשובה לשאלה היא תשובה על מישור של אמונה צרופה בדרכי ה'.

ניסיונו של יוסטינוס והכנסייה לדבוק בתורת היהודים נבע מכמה סיבות, ובהם נגעת בספרי¹⁶. כאן אומר שהכנסייה האמינה שרק היא מפענחת נכונה את המסר של המקרא, ואילו היהודים אינם משכילים להבין את התורה שלהם עצמם. כלומר, התורה והנביאים היו חשובים לנצרות כהוכחה שבואו של המשיח אינו אלא התממשות וקיומם של נביאי ישראל מקדמת דנא. יחד עם זה הכנסייה השתמשה במקרא ובמוצאה מן היהדות כתריס בפני הטענה של הרומאים שהנוצרים הם חדשים מקרוב באו - המצאה חדשה של אנשים ששונאים את האנושות. לכן גם מטעמים פוליטיים גם מטעמים אמונותיים הכנסייה הייתה מושקעת מאוד בניסיון לסגל לעצמה את כל כתבי הקודש של היהודים, ובו בזמן להתווכח בעיקשות על פירוש הכתבים האלה עם היהודים והגנוסטים גם יחד.

ניסיתי לפרוש את היריעה רחבה ככל האפשר להראות את שורשי המאבק על כתבי הקודש. נשים לב לכך שהמסורת היהודית והנוצריות אינן מסתירות את דעותיהם של יריביהם, אלא מתפלמסות איתן. פולמוסים גלויים אלה נשתמרו בספרות המדרשית ובתלמודים של חז"ל וכן בחיבורים שלמים של הכנסייה. שתי הדתות ניהלו מאבק חריף נגד האיום הגנוסטי, באותה עת שהתווכחו זה עם זה. מי שאינו רגיש לטענותיהם של הפאגאנים נגד הנצרות והיהדות אינו יכול תמיד לעמוד על עומק דבריהם של שתי המסורות. מי שאינו חש את האיום הגנוסטי שזעזע את שתי הדתות, אינו מבין תמיד את הדרשה לאשורה, כפי שניסיתי להראות לעיל, בדרשה של ר' נתן. רק לימוד של מדרש הכתוב תוך הקשרו הספרותי הרחב יחשוף את מלוא האומנות והאמונות של החכמים זיכרונם לברכה ושל יריביהם.

הערות :

1. פאגאני, תרגומה המילולי הוא בן כפר או אזרחי, והוא הכינוי שהדביקו הנוצרים למי שלא נמנה על שורותיהם של צבאות עובדי ה', לשיטת הנוצרים, כנראה מן המאה הרביעית ואילך. עיין בספרו המאלף של פוקס, Robin Lane Fox, Pagan and Christians (N.Y. 1986) 30. Henry Chadwick, The Early Church (1967) p. 154.
2. דוד רוקח, היהדות והנצרות בראי הפולמוס הפאגאני, ירושלים 1991 - ספר חשוב ביותר להבנת ההקשר התרבותי בו צמחו היהדות והנצרות של המאות הראשונות לספירה. ועיין עוד במאמרו של רוקח, "בחירת ישראל בפולמוס הפאגאני-נוצרי בקיסרות הרומית", תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 215-221.
3. ועל יוליאנוס וחשבונותיו עם היהודים עיין בספרו החשוב של יוחנן לוי, עולמות נפגשים, עמ' 221 ואילך.
4. ג' סטרומזה העיר הערה זו בהרצאתו בקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, יוני תשנ"ג.
5. עיין דיונו של בולארד בתרגום השם ב, Roger A. Bullard, The Hypostasis of the Archons, Berlin 1970, עמ' 46-42.
6. התיאור מבוסס על התרגום באנגלית של ב' לייטון בספר James Robinson, The Nag Hammadi Library in English, Leiden 1984, pp. 153-155 ועל הגנוסיס והיהדות, במיוחד בעיית שתי הרשויות, עיין Alan Segal, Two Powers in Heaven (1977) p. 252 n.20; A. Marmorstein, Studies in Jewish Theology (1950), pp. 97-98. הגנוסיס, ובאותו הכרך ישנם מאמרים גם בעברית הנוגעים לענייניו.
7. מרמורשטיין הנ"ל עמ' 19.
8. עיין דרשה יז של כריסוסטומוס לבראשית שיצא בתרגום לאנגלית על ידי היל, Saint John Chrysostom, Homilies on Genesis 1-17, (Washington 1986) 227. ועל הקשרם לגנוסיס, עיין א' אלטמן, "הרקע הגנוסטי שבאגדות על אדם הראשון", בקובץ מאמריו, פנים של יהדות (1983), עמ' 31-43.
9. מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 222.
10. שם עמ' 221. ועיין המקבילה בספרי דברים פי' שמג מהדורת פינקלשטיין, עמ' 395-397, ועוד במדרש ויקרא רבה פי"ג, ב, מהד' מרגליות, עמ' רעג ואילך, דרשתו של ר' שמעון בן יוחאי "ממד הקב"ה בכל האומות ולא מצא אומה שהיא ראויה לקבל את התורה כישראל". ועיין הערותיו של פראדה לספרי ומכילתא הנידונים בספרו S. Fraade, From Tradition to Commentary (Albany 1991) pp. 32-37. ולכל הנושא עיין במאמרו של ב' אופנהיימר, מעמד הר סיני, הנבואה ובחירת ישראל בפולמוסים של חז"ל", מולד ח' (תש"ם), עמ' 105. על אזכורי ישו בתלמוד ובמדרש עיין הרפורד, T. Herford, Christianity in the Talmud, p. 39 ועל הכינוי "בן פנטיא" עיין מאמרו של דוד רוקח "בן סטרא בן פנטיא הוא", תרביץ לט (תש"ל) עמ' 9 ואילך. אותו הכינוי עצמו מופיע בפיו של קלסוס, כפי שכבר צוין במחקר, וכך מספר קלסוס הפאגאני את סיפור לידתו של ישו - "מוצאך מכפר יהודי ומאשה ילידת המקום, ענייה מרודה השולחת ידה כשישור להביא לחמה, שגורשה על ידי בעלה, נגר כמקצועו, משנתגלתה כמנאפת. ואחר שהושלכה על ידי אישה והייתה נעה ונדה באי כבוד, ילדה בחשאי את ישו מחייל אחד בשם בן פנטיא..." (תורת האמת כח; לב מה' רוקח עמ' 53).
12. עיין יעקב זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה", תרביץ נט (תש"ן), הע' 176, עמ' 53-55.
13. עיין סגל הנ"ל (הע' 6), עמ' 58, וברגע שמקשרים בין מאמרו של ר' נתן לבין המובאה בהיפוטטיסיס, אין מקום להיסוסיו של סגל שם. ועיין עוד מרמורשטיין הנ"ל.
14. המאמר הודפס שוב לאחרונה באוסף מחקריו של פרופ' אורבך, עולמם של חכמים (ירושלים תשמ"ח) עמ' 596-578. והופיע כמקור באוסף, עשרת הדיברות בראי הדורות (ירושלים תשמ"ו).
15. עיין לאחרונה מאמרו של פלדמן L. Feldman, 'Proselytism...', Journal for the Study of Judaism (1993) pp. 1-58.
16. מנחם הירשמן, המקרא ומדרשו: בין חז"ל לאבות הכנסייה, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשנ"ב, עמ' 18.